

Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara Destanı

Dr. Selahaddin BEKKİ*

Türk halk edebiyatı araştırmaları tarihinde destanî mahiyetteki eserleri ifade etmek için çeşitli zamanlarda birbirinden farklı kelimeler kullanılmıştır. Bunların içinde en çok kullanılanı ve bir terim olarak işletilene ‘destan’ kelimesidir¹. Günümüzde destan kelimesi daha çok kahramanlık temalarının ağır bastığı manzum, manzum-mensur veya mensur eserler için kullanılan edebî bir terimdir². Aşağıda, genel plânda ve yoğun bir biçimde, anlatıcıları (kayçılar), teknik özellikleri, mevzuları, teşekkül devri ve bir tür olarak isimlendirilmesi problemlerini ele alacağımız bu çalışmamızda, Altay bölgesi destanlarının özelliklerini ifade ederken, ‘destan’ kelimesini ‘arkaik kahramanlık destanlarını’ belirtmek üzere kullanacağımızı söylemek isteriz.

I. Altay destan anlatıcıları

Altay Türkleri, masal ve destan için umumî olarak *çörçök* (masal) terimini kullanmaktadırlar. Destanları masallardan ayırmak için ise *kay-çörçök* veya *kaylap aydar çörçök* (kayçı tarafından anlatılan masal) terimini kullanırlar³. Destan anlatıcısına da *kayçı* denir. Bu iki terimin üretildiği *kay* kelimesi ise “boğaz, gırtlak şarkısı; göğüsten çıkarılan boğuk ve makamlı ses” mânâlarına gelmektedir. Destan söylemek de *kayla-* fiili ile ifade edilir. Altaylarda kahramanlık destanları iki şekilde icra edilir: Anlatım (icra) ve kay (gırtlaktan okuma). Altay kahramanlık destanlarının *kay* tarzında icrası son derece zordur ve kendine has özellikleri vardır. Bunun için geleneğe uygun gırtlaksı bir ses gerekir; bu sesin elde edilmesi ise uzun yıllar egzersiz yapmayı gerektirir⁴. Bu konuda N. A. Baskakov şunları söyler: “Tüm kayçılar kahramanlık destanlarını büyük oktav hudutlarından derin-alçak gırtlak sesi ile ifa ederler. Kahramanlık

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ Şükrü Elçin, “Türk Dilinde Destan Kelimesi ve mefhumu”, **Türk Kültürü**, S. 63, Ocak 1968, s.14-23.

² Dursun Yıldırım, “Türk Kahramanlık Destanları”, **Türk Bitiği, Araştırma/İnceleme Yazıları**, Akçağ Yay., Ankara 1998, s.149-158.

³ İ. V. Puhov, “Altayskiy narodny geroičeskiy epos”, **Maaday-Kara: Altayskiy geroičeskiy epos**, Moskova 1973, s.22; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürü Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı Yay., C. IX, Ankara 1991, s.65

⁴ S. S. Surazakov, “Biografiya skazitelya A.G.Kalkina”, **Maaday-Kara: Altayskiy geroičeskiy epos**, s.439-442

destanlarının gür bir sesle icrası ananevidir”⁵. Baskakov, bir başka yazısında ise *kay sanatı* ile ilgili olarak şu bilgileri verir:

“Destanların icrasında kayçı tarafından iki değişik ses aynı anda çıkartılır. Yani destanlar aynı anda çıkartılan iki sesle icra edilir. Seslerden ilki gırtlaktan monoton (boğuk) bir şekilde çıkarılırken ikinci ses dudaklar vasıtasıyla değişik bir melodik yapıda çıkartılır. İkinci sesin karakterine uygun olarak üç değişik ses daha çıkartılır: 1- Küülep kaylamak, denilen ikinci ses hafif vızıltılıdır. 2- Kargılap kaylamak, denilen bu yapıdaki ikinci ses tıslama, fişirtı, yılan ıslığı gibi çıkartılır. 3- Sığırtıp kaylamak, burada ikinci ses flütün sesini hatırlatır bir tonda çıkartılır⁶”.

Kayçı adı verilen anlatıcılar, destanları, *topşuur*⁷ denilen çam veya sedir ağacından yapılan, yaklaşık 78 cm boyunda ve telleri at kılı olan bir saz eşliğinde icra ederler⁸.

Altay Türklerinde kayçı olabilmek için geleneğe göre rüya görmek gerekir. Kayçı olacak kişinin rüyasına destan kahramanı girerek destanı öğretir. Rüyada görülen kişi *arjaan eezi* veya *tayga eezi* yani su ruhu ve dağ ruhu olarak karşımıza çıkar⁹.

Altay Türklerinin inanişına göre, destan icrasını halkla birlikte sadece kayçıya görünen destan kahramanı ile *iyeler* (ruhlar) de gelip dinlerlermiş. Eğer destan eksik

⁵ İ. V. Puhov, “Altayskiy narodniy geroičeskiy epos”, s.24

⁶ İ. V. Puhov, “Altayskiy narodniy geroičeskiy epos”, s.24

⁷ Altaylarda *topşuur*’un menşesine dair şöyle bir efsane anlatılmaktadır: “Eski çağlarda, karşılıklı iki dağda, iki bahadır yaşıyormuş. Bu dağları birbirinden ayıran coşkun bir nehir varmış. Dağlardan biri diğerine göre daha ulu imiş. Uzun bir süre bu iki bahadır dostça yaşamışlar. Ancak aralarında daha ulu (güzel) olan dağa sahip olmak için münakaşa başlamış. İki bahadır bu anlaşmazlığı şöyle çözmeye karar vermişler. Bu karara göre nehrin üzerine birlikte köprü yapacaklar ve bu köprü inşaatı sırasında kim önce bir kadından söz ederse o, güzel dağa sahip olma hakkından mahrum olacaktır. Bir gün bu iki bahadır yakınlarındaki bir çalılıktan müzik eşliğinde bir kadın sesinin geldiğini duymuşlar. Bahadırlardan biri kadın hakkında konuşmamak şartını unutarak ‘o, üy kiji’ (o, kadın!) diye bağırmış. O anda büyük bir gürültüyle yıldırım çakmış ve yer altından uğultulu bir ses gelmiş. Bu gürültünün ardından yer yarılmış ve nehirle birlikte köprü de yerin derinliklerine geçmiş. Bahadırlardan biri dehşet içerisinde sesin geldiği tarafa doğru koşmuş. Ve kaya üzerinde oturan bir kadın görmüş. Kadın elindeki musiki aletini bahadırın gözleri önünde kayaya vurarak parçalayıp ortadan kaybolmuş. Kadının musiki aletini vurduğu kayada onun izi kalmış. Bahadırlar kayanın üzerinde kalan izden faydalanarak *topşuur*’u yapmışlar.” **Maaday-Kara: Altayskiy geroičeskiy epos**, s.26. Bu efsanenin bizden önce yapılan iki çevirisi için bk.: 1- İbrahim Dilek, “Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulagaşev”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.5, (Bahar 1998), s.309-361; 2- Mehmet Aça, “Kültür-Medeniyet Kavramları ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkür Etmiş Bazı Efsaneler”, **Millî Folklor**, S.45, (Bahar 2000), s.43-52.

⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürü Tarihine Giriş**, s.65.

⁹ İbrahim Dilek, “Altay-Türk Kayçılık Geleneği İle Türkiye’deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler”, **Sibirya Araştırmaları** hzl.: Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yay., İstanbul 1997, s.195-203. (Anadolu Türk destan anlatım geleneğinde âşık tipinin şiir söylemeye başlaması da kayçıların durumuna benzer. Anadolu’da da, âşıklar rüyada içtikleri bade sonucu dillerinin çözüldüğünü ve şiir söyleme kabiliyetini kazandıklarını söylerler).

anlatılmışsa kayçı destan kahramanı tarafından cezalandırılmış. Bu konuda şöyle bir hikâye anlatılır: “*Kan Oozı adlı yerde Anike adlı bir kayçı Altay-Buuçay destanını söylerken destanın bazı bölümlerini unuttur. Bu sebeple destan kahramanı Altay-Buuçay Anike'nin rüyasına girerek onu kamçılar. Bu olaydan kısa bir süre sonra ölen Anike'nin ölüm sebebini halk onun gördüğü bu rüyaya yormuştur*”¹⁰.

Kayçıların, bir sihirli güç, olağanüstü bir durum veya ölen destan kahramanının yardımını neticesinde destanı öğrendiklerini söylemelerinin sebebi, anlattıkları hikâyelerin doğruluğuna halkı inandırmak ve kendilerini ermişlik mertebesine yükselterek toplum içinde itibarlarını artırmaktır.

II. Destanların terennüm düzeni ve tekniği

Kayçıların, destanları kaylamaya başlamadan önce, topşuur çalmaları gelenek haline gelmiştir. Bu, bir ölçüde destana girişi oluşturur. Bu giriş bölümleri dinleyici topluluğunun psikolojik durumuna göre uzun veya kısa olabilir. Bazen de bu giriş yapılmadan hemen destana geçilir. Kayçı giriş müziğini çalarken bir yandan da kendi sesini ayarlayıp topşuurun notasına uydurur ve “oy, iy, ey” gibi sesler çıkararak hem topşuurun sesine eşlik eder hem de kendi konsantrasyonunu sağlar. Kayçı, dinleyicilerin destanı dikkatli bir şekilde takip etmeleri için; “Altay eezi”nin de orada destanı dinlemekte olduğunu söyleyerek ona, hem şükranlarını sunar hem de güzel kaylaması için yardımını ister¹¹.

Halk hikâyelerimizdeki “döşeme” geleneğinin bir benzeri sayılan bu girişte topşuura şu şekilde hitap edilir:

*Muhteşem ocağından
Bir kökten büyümüş
Benim topşuurum yapılmıştır
İki teli onun kutsal at kılından
İki teli kutsal at tüyünden
Benim topşuuruma çekilmiştir
İki büyümüş kökten
Yaydan yapılmıştır
İki ince tel
Kutsal at tüyünden
Benim yayıma çekilmiştir*

¹⁰ İbrahim Dilek, “Altay-Türk Kayçılık Geleneği İle Türkiye’deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler”, s.195-203.

¹¹ B.M.Şulgin, “Ob altayskom kae”, **Maaday-Kara: Altayskiy gereoişeskiy epos**, Gorno-Altaysk 1979, s.261-268; İbrahim Dilek, “Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U.Ulagaşev”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, s.309-361; Metin Ergun, **Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı, Alp Manaş**, Cemre Yay., Konya 1997, s.23.

*Benim iki parmağımın altında
Benim topşuurum senin tellerin
İnce bir şekilde cıngıldıyor (Kan-Sulutay destanı)¹²*

Ünlü kayçı A.G.Kalkın de Kan-Ceeren Attu Kan-Altın destanının başında topşuurunu şöyle över:

*Kutsal ağaç özünden
Yontarak yaptım topşuurumu
Bükülmüş rahvan at kılını
Kutsal ağaç sapına çektim
Topşuurumu elime aldım
Değerli malın kutsal kılından
Tellerini çektim
Oyna oyna oy topşuur
Seni inleyen kıllarıdır
Bilgelik destanını ben anlatayım
Bir de sözümü artırayım
Taze yüreğe haz versin
Büyük ulus sesimi duysun
Oturan ulus canlansın
Bilgili kişi söylesin
Uzun gece boyunca
Ulu kayçı kaylasın.¹³*

Kayçı, bu şekilde destana giriş yaptıktan sonra esas konuya geçer. Altay destanları diğer halk edebiyatı mahsullerinde olduğu gibi formel ifadelerle başlar ve biter. Başlangıç formeli olarak en fazla *Ozo ozo ozo çakta* “çok çok eski zamanlarda” ifadesi kullanılır. Böyle olmakla birlikte destanlara kahramanın yaşadığı yerin özellikleri, anne-babası ile sahip olduğu at tasvir edilerek de başlanabilir.

İrbis-Buuday destanına önce kahramanın yaşadığı yer, daha sonra sahip olduğu attan bahsedilerek başlanmıştır:

<i>Altın altı taalaylu,</i>	<i>Altmış altı denizli,</i>
<i>Altın küler taygalu,</i>	<i>Altın bronz dağlı,</i>
<i>Cüs kool altın köldü,</i>	<i>Yüz kol altın göllü</i>
<i>İrbis-Çookır atka mingen</i>	<i>İrbis-Çookır ata binen</i>
<i>İrbis-Buuday dep iyindü</i>	<i>İrbis-Buuday denen</i>
<i>Katañur dep kiji cattı.</i>	<i>Sağlam omuzlu kişi yaşıyordu.¹⁴</i>

¹² İ. V. Puhov, “Altayskiy narodniy geroičeskiy epos”, s.24.

¹³ “Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı”, **Altay baatırlar**, C. X, Gorno-Altaysk 1980, s.89.

¹⁴ “İrbis-Buuday Destanı”, **Altay baatırlar**, C. VII, Gorno-Altaysk 1972, s.5.

Daha önce de belirttiğimiz gibi kayçılar destanları iyelerden öğrendikleri gibi anlatmak zorundadırlar. Destanları azaltıp çoğaltamazlar. Birçok kayçı bitiş formüllerinde bunu özellikle vurgularlar. Kan-Ceeren Attu Kan-Cekpey ve Ak-Koñır destanlarının kayçısı Kokpoeva Kazak’ın bitiriş formülü şöyledir:

<i>Uzun bolordo kıskartpadım,</i>	<i>Uzun olsa, kısaltmadım,</i>
<i>Kıska bolordo uzatpadım,</i>	<i>Kısa olsa, uzatmadım,</i>
<i>Ulustañ la ukkanım bu edi.</i>	<i>Halktan duyduğum bu idi.</i>
<i>Koşkon meniñ kojumagım çok,</i>	<i>Benim ekleyecek bir şeyim yok,</i>
<i>Korodoton meniñ şıltagım çok.</i>	<i>Üzölmek için bahanem yok.¹⁵</i>

Alıp-Manaş destanı da benzer bir formülle sona erer:

<i>Kıska bolgonın uzatpadım.</i>	<i>Kısa olanını uzatmadım</i>
<i>Uzun bolganın kıskartpadım</i>	<i>Uzun olanını kısaltmadım.</i>
<i>Albatıdañ ukkanım bu edi</i>	<i>Halktan duyduğum buydu.</i>
<i>Artık Kojorım çok turu</i>	<i>Ekleyeceğim bir şey yok.¹⁶</i>

Bazen de destanlar Maaday-Kara’da olduğu gibi çok sade bir formülle bitirilebilir:

<i>Altay çörçök bojodi,</i>	<i>Altay destanı tamamlandı,</i>
<i>Aydar sözüm tügendi.</i>	<i>Söylenecek sözüm tükendi.</i>

Altay Türklerinin destanları, şekil olarak mısraların art arda sıralanmasıyla oluşur. Mısra kuruluşu hece ölçüsüne dayanır ve çoğunlukla 7-8 heceli şekillerden oluşur. Bir eserde 4, 5, 6 hatta 12 heceden oluşan mısralar bulunabilir. Mısralarda ve mısralar arası ahenk, hareket ve musikî, kafiye, redif, aliterasyon ve asonanslar ile sağlanır. Destanın dili mübalağa, benzetme, tezat gibi edebî unsurlarla süslü, zengin bir üslûba sahiptir. Fakat üslûpta hâkim unsur mübalağa sanatıdır.

III. Destanların konuları

Altay-Türk destanlarında, genellikle, kahramanın yeryüzündeki kötü niyetli hanlar veya bunların bir ölçüde ilişkide buldukları yer altı dünyasının hâkimi Erlik ve avenesi ile olan mücadeleleri anlatılır.

İ. V. Puhov, “Altay Kahramanlık Eposu” adlı çalışmasında Altay kahramanlık destanlarında işlenen konuları beş maddede toplamıştır:

- 1-Kahramanın ucubelerle savaşı
- 2-Kahramanın Erlik ile mücadelesi
- 3-Kahramanın evlenme elçiliği (Alplara mahsus evlilik)

¹⁵ “Kan-Ceeren Attu Kan-Cekpey Destanı”, **Altay Baatırlar**, C. VII, Gorno-Altaysk 1972, s.97.

¹⁶ Metin Ergun, **Altay Türkleri’nin Kahramanlık Destanı, Alıp Manaş**, s.146.

4-Kahramanın yabancı hanlarla mücadelesi

5-Kahramanın zâlim hanla mücadelesi¹⁷

Burada sıralanan konuların her biri herhangi bir destanın ana konusu olmayıp, destanlarda diğer konularla birlikte işlenir. Meselâ elçilik evlenmesine çıkan kahraman yolda ucubelerle mücadele etmek zorunda kalır veya kızın babası zâlim bir han olarak kahramanın karşısına çıkar¹⁸.

Altay destanlarının ana konularından birini oluşturan ucubelerle savaşta kahraman, mitik özellikler taşıyan varlıklarla mücadele etmek zorunda kalır. Bu destanlarda anlatılan ucubeler, genellikle hayvan şeklinde, çok büyük, heybetli mavi (gök) veya kara renkli varlıklar olarak tebarüz eder.

Kahramanın ucubelerle savaşmak zorunda kalması; kahramanın nişanlısını almak için çıktığı yolculukta, çalınmış olan mal-davarını takip ederken, müstakbel kayın pederinin verdiği zor görevleri yerine getirirken veya yer altı dünyasına inerken ortaya çıkar. Bu ucubeler kahramanın baş düşmanı değil ikinci derecede düşmanı olarak rol oynarlar. Bunlar düşman tarafından kahramana karşı kullanılan askerler gibi vazife görürler. Ucubeler ya kahramanın malını çalar ya da nişanlısı ile kız kardeşini kaçıtır veya babasını öldürürler. Bu ucubeler bazen de Erlik'in saltanat muhafızları gibi iş görürler. Kahraman her seferinde ucubeleri yenerek yer altı dünyasına iner ve tutsak edilmiş olan insanları kurtarır¹⁹.

Hemen hemen her Altay destanında karşımıza çıkan Erlik ve onun adamlarıyla kahramanın mücadelesi de kahramanın ucubelerle savaşıyla yakından ilgilidir. Kahramana karşı mücadele başlatan Erlik'in çocukları, torunları ve diğer adamları korkunç ucubeler şeklinde tasvir edilir. Onlar yer yüzünde yaşayan insanların mal-davarını çalıp yeraltı dünyasına götürürler. Bazen de evlilik imtihanları sırasında kahramanın rakibi gibi rol oynarlar. Maaday-Kara'da Altın-Küskü'yü almaya giden Kögüdey-Mergen'in karşısına rakip olarak çıkanlardan biri de Erlik'in oğlu Kuvakaycı'dır.

Bazı Altay destanlarının başlıca konusu olan ve Maaday-Kara'da da önemli bir epizot olarak karşımıza çıkan kahramanın evlilik seyahatine çıkması motifi, eski

¹⁷ İ. V. Puhov, "Altayskiy narodniy geroičeskiy epos", s.30.

¹⁸ S.S.Surazakov, "Syujeti nekotorih skazaniy, shodnih s 'Maaday-Kara'", **Maaday-Kara: Altayskiy geroičeskiy epos**, Gorno-Altaysk, 1979, s.227-260.

¹⁹ E. M. Meletinskiy, **Proishojdenie geroičeskogo eposa**, Moskva, 1963, s.272-281.

Türklerdeki egzogami (dışardan evlenme) yasasıyla doğrudan ilgilidir²⁰. Alplara mahsus evlilik, epik baş kahramanın kendisine uygun eşi arayıp bularak her türlü şartı yerine getirip, sınavlardan geçtikten sonra onunla evlenmesidir²¹. Altay-Türk destanlarında işlenen evlilik çeşidinin en ilgi çekici yönü ise kahramanların kendilerine tahsis edilmiş kızları almak zorunda olmalarıdır. Çünkü bu tahsis Nurgün-Bator destanında geçen ibarelere göre tanrılar tarafından yapılmıştır:

*Eğer sorarsan benim hanımım kim olacak
Sana şöyle derim
Sen sefere çıkıp gitmelisin ve evlenmelisin.
Meşhur bahadır bir kıza
Güzel kız Nurgün'e (ki o kız)
Dokuz göğün derinliklerinde yaşayan
Küçük kardeşi Ayu-Dürakastay'dır
Budur senin sözlün
Tanrılar böyle diyor.*²²

Bu durumu şamanlar, kahramana bildirir ve kendilerine tahsis edilen kızların ardınca gitmeleri için kahramanları teşvik ederler. Bazen de evlenilecek olan kız, baba veya kız kardeşten öğrenilir.

Ay-Toluzı destanında, altı yaşındaki oğluna bir kız almak için yola çıkan Altın-Sabak, altı dağın, altı nehrin ötesinde yaşayan kır atlı Aydır-Han'ın kızı Ala-Ko'yu zorla alıp getirir. Gerdek gecesi kız oğlana sen benim kocam değilsin diyerek oğlanı reddeder. Çünkü Ala-Ko'nun evleneceği kişi *pençeli yabanın üç kere tüy değiştireceği, kanatlı kuşların üç kere yuva yapacağı uzak bir ülkede* yaşamaktadır. Çocuk bunun üzerine kendisine tahsis edilen kızını aramak için yola çıkmış ve yolculuk sırasında başarısız olduğu için taşa dönüşmüştür²³.

Destanlarda nişanlı kızın yurduna giden yol çok uzun ve aşılması gereken bir çok engelle doludur. Kahramanın bu yolculuk sırasında esas rakibi, kahraman gibi bu evlenme yarışına katılan şahıslar –bu şahıslar arasında Erlik'in oğlu da vardır- ve bazen de müstakbel kayın pederin kendisidir. Kahramanların rakipleri çoğu zaman mitik varlıklar ve çirkin ucubeler şeklinde tasvir olunur. Kahramanın başarmak zorunda

²⁰ Abdülkadir İnan, “Türk Dügünlerinde *Exogamie* İzleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, TTK Yay., Ankara 1968, s.341-349.

²¹ Burul Kızırbayeva-Abdikirim Muratov, “Alplara Mahsus Evlilik”, akt.: Mehmet Aça, **Millî Folklor**, S.37 (Bahar 1998), s.78-84.

²² E. M. Meletinskiy, **Proishojdenie geroičeskogo eposa**, s.262.

olduğu yarışlar, ok atma, güreş tutma, at yarıştıırma gibi müsabakalardır. Bu yarışlara kahramana yardımcı olmak üzere gizemli ve olağanüstü kişiler de katılır. Bu seyahat sırasında kahraman, müstakbel kayın pederin vereceği zor görevleri başarmak zorundadır. Bu zor görevler arasında, denizin altından taş getirme, dünyayı sırtında taşıyan ker (balina) balığın kanadını alıp getirme gibi ödevler vardır.

Birçok destanda kahramanın evlenme yolculuğuna çıkması onun ilk seferi gibi gösterilir. Bazı destanlarda ise -Maaday-Kara'da olduğu gibi- kahraman evlenmeden önce babasının intikamını alır, çalınmış olan mal-davarını geri getirir ve ondan sonra evlenme yolculuğuna çıkar.

Altay destanlarında yabancı hanların saldırılarına karşı koyma ve onlarla mücadele büyük bir yer tutar. Köken olarak bu konu, soylar arası mücadele konusuyula ve belli ölçüde de soy-kan intikamıyla yakından ilgilidir. Kendi aralarında mücadele eden Altay boyları birbirlerine karşı birçok savaşa girmişlerdir. Bunda Altay bölgesinde, Türklerin uzun tarihleri boyunca birçok devlet kurmuş olmaları ve bu devletlerin yıkılışlarını müteakiben boyların kendi aralarındaki baş olma mücadelesi etkili olmuştur. Bölgenin büyük göç yolları üzerinde olması da küçük boylar halinde yaşayan Altay Türklerine karşı birçok saldırı olmasını beraberinde getirmiştir.

Destanlarda, kahramanın yabancı hanlar ile mücadelesi, anne-babası ve akrabalarına karşı yapılan kötülüklerin cezalandırılması şeklinde ortaya çıkar. Bu da bir ölçüde soy-kan intikamıyla ilgilidir. Maaday-Kara'da bu motif öldürülen kocası Kara-Kula Kağan'ın intikamını almak isteyen Erlik Beyin kızı Abram-Moos Kara-Taacı etrafında gelişir. Yani bu destanda kan gütmeye motifi, düşmana atfedilmiştir.

İntikamcı (kahraman) çoğunlukla babasının ölümünden sonra doğar ve yetim olarak büyür. Uzun müddet babasının ölüm sebebini ve katillerini öğrenemez. Öksüz ve yetim olduğundan kuşlar, atlar veya tanrısal varlıklar tarafından himaye görür ve büyütülür. Maaday-Kara destanının kahramanı Kögüdey-Mergen de Altay eezi tarafından büyütülmüştür. Belli bir yaşa geldikten sonra rüyada, akranlarıyla oynarken veya bir attan –bu at ileride kendi atı olacaktır- babasının başına gelenleri ve kendisinin kim olduğunu öğrenir. Memleketine dönerek düşmanlarından intikam almak için silah arar. Maaday-Kara destanında bahadırılık pusatları yer altından bir atın çektiği arabayla

²³ “Ay-Toltızı Destanı”, Wilhelm Radlof, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı II**, hzl.: Mehmet Hengirmen vd., EKAV Yay., 1.bs., Ankara 1999, s.201-255.

gizemli bir şekilde çıkar. Bahadırılık silahları ve düşman hakkındaki bilgileri öğrenen kahraman, düşman ülkesine sefere çıkarak onu yener ve esir edilmiş halkını kurtarır.

Altay destanlarında işlenen konulardan biri olarak ele alınan zâlim hanla mücadele, bir ölçüde, Sovyet dönemi araştırmacılarının, destanları resmî ideoloji doğrultusunda yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu araştırmacılar özellikle Potapov ve Grebnev, Altay destan kahramanlarının aristokrat kökenli olmadığını ileri sürer. Onlara göre Ekim İhtilali'nden önce feodal sınıfın destanlar üzerinde bir sansürü vardır. Bu sansür ancak ihtilalden sonra kalkmış ve destanların asıl halkçı tarafı ön plana çıkarılabilmıştır. Ekim İhtilalinden sonra (özellikle 1935'den beri) derlenen destanlarda hanlara ve prenslere karşı tavırların görülmesi tamamen aktaranların fantezileri yoluyla Bolşevik teorisi etkisi altında ortaya çıkarılan bir husustur²⁴.

Çünkü Radloff'un derlediği destanlarda böyle bir durum söz konusu değildir.

Altay destanlarının kahramanları umumiyetle han (kağan) sıfatını taşırlar. Bir çoğu, bir hanın oğlu olup babasının intikamını almak için kendilerinin yerine geçen bir hanla savaşır. Kahramanların savaştıkları kişiler hanlarla sınırlı değildir. Kahramanların ucubeler ve yer altı tanrısı Erlik ile olan mücadelelerinde de kuvvetli ve kötü düşmanlarla mücadele söz konusudur. Yani Altay destanlarının konuları sınıfçı değil, ahlâkidir. Başta Maaday-Kara olmak üzere birçok destanda anlatılan esir edilen halkın kurtarılması, onların düşmanlara karşı korunması her zaman destan kahramanının bir görevi olarak karşımıza çıkar. Bu görev aynı zamanda Türk hanlarının tarih boyunca yaptığı halkını koruma ve kollama görevidir.

IV. Destanların tür olarak isimlendirilmesi

Altay Türklerinin destanları üzerinde çalışan birçok araştırmacıyı, bu metinlerin destan mı yoksa masal mı olduğu konusu uzun süre meşgul etmiştir. Bunda Altay destanlarında dar anlamda tarihî gerçekliğin olmayışı, işlenen konuların aile-soy ilişkileriyle sınırlı olması ve konuların işlenişinde mitolojinin imkânlarının genişçe kullanılması etkili olmuştur.

²⁴ Gerhard Döerfer, "Die Literatur der Türken Südsibiriens", **Philologia Turcica Fundamenta II**, Wiesbaden 1964, s.862-885. Çev.: Aziz Dağ, **Türk Dünyası Edebiyatı**, hzl.: Halil Açıköz, TDAV Yay., İstanbul 1991, s.109-140.

İ. V. Puhov “Altay Kahramanlık Eposu” adlı çalışmasında S. E. Malov, N. K. Dmitriev, L. P. Potapov, A. L. Koptelov, V. M. Jirmunskiy ve E. M. Meletinskiy²⁵ gibi araştırmacıların bu konudaki görüşlerini kısaca özetledikten sonra bu anlatılardaki unsurları (ucubelerle savaş, elçilik evlenmesi, zâlim hanla mücadele vs.) tek tek ele almaktan ziyade hepsinin bir arada değerlendirilmesi gereği üzerinde durur. V. Ja. Propp’un “kahramanlık karakteristiği bu destanların en büyük özelliğidir” sözünü nakleder ve “en önemlisi güvenilir metinler üzerinde çalışmak” diyerek görüşlerini belirtir²⁶.

Bu anlatıların masal veya destan olarak isimlendirilmesi probleminin ortaya çıkmasında G. N. Potanin, V. İ. Verbitskiy ve W. Radloff başta olmak üzere pek çok derleyicinin destancılardan derledikleri malzemeleri masal formuna sokarak yayımlamış olmaları da etkili olmuştur²⁷.

Yerli araştırmacılarından Emine Gürsoy-Naskali “Destanın Tarifi” adlı çalışmasında bu tür destanlar için “Şamanizm kökenli destan”, “metafizik destanları”, “tabiat ötesi destanları” ve “eski destanlar” gibi terimleri önerir²⁸.

Mehmet Aça ise, “*Bu tür metinler, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan kahramanlık destanları, aşk konulu destan/halk hikâyeleriyle konu, tip ve gelenek bakımından sıkı münasebette bulunmaları ve özellikle de ‘köne epos’ kavramının Türkistan kökenli pek çok araştırmacı tarafından bu tür metinleri tanımlamak amacıyla günümüzde de sıkça kullanılıyor olması nedeniyle ‘kahramanlık masalı’ndan (batırlık ertegi/comok) ziyade ‘arkaik destan’ (köne*

²⁵ Adı geçen araştırmacıların görüşleri kısaca şöyledir: S.E.Malov’a göre, Altay destanları zamanla bozulmuş, küçük parçalara bölünerek masal şeklini almışlardır. Aynı görüşü destekleyen N. K. Dmitriev de Altay destanlarını, “parçalara bölünmüş kahramanlık destanlarının kıvrıntıları” olarak ele alır ve bunları özel bir tür olarak kahramanlık destanlarından masala geçişin örnekleri olarak kabul eder. L.P.Potapov ile A. L. Koptelov, bu görüşleri tenkit ederek söz konusu anlatıları destan olarak kabul ederler. V. M. Jirmunskiy ise bu anlatıları hiçbir zaman kahramanlık destanı olarak kabul etmez. Ona göre bunlar *bahadırılık masallarıdır*. M. V. Jirmunskiy bu görüşlerini kanıtlamak için destanlarda geçen, ucubelerle savaş, elçilik evlenmesi, olağanüstü doğum ve mitolojik özellikleri ileri sürer. E. M. Meletinskiy de Altay destanlarının diğer dünya uluslarının destanlarıyla işledikleri konular bakımından büyük benzerlikler taşıdığını tespit etmekle birlikte M. V. Jirmunskiy’nin *bahadırılık masalı* tanımlamasını destekler görünmektedir. (İ. V. Puhov, “Altayskiy narodny geroičeskiy epos”, s.27-29.)

²⁶ İ. V. Puhov, “Altayskiy narodny geroičeskiy epos”, s.27-29.

²⁷ Mehmet Aça, “‘Köne Epos’ (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki ‘Aşıklara Mahsus Evlilik’ Konusunun Kaynaklarından ‘Aplara Mahsus Evlilik’”, **Millî Folklor**, S.47, (Güz 2000), s.11-22.

²⁸ Emine Gürsoy-Naskali, “Destanın Tarifi”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1992**, TDK Yay., Ankara 1995, s.1-7.

epos) olarak adlandırılacaktır.” diyerek söz konusu destanlar için “arkaik destan” terimini önermektedir²⁹.

Şakir İbrayev, bu tür anlatıları ‘eski destanlar’ şeklinde adlandırır ve şu şekilde tanımlar: “*Eski devirlerdeki destan geleneğine, bilhassa kahramanlık destanlarına temel teşkil eden, en eski zamanlarda yani tarih öncesi çağlarda kalıplaşmış olan destan türüne eski destan denir*”³⁰.

R. Berdibayev, Kazak kahramanlık destanlarını tür ve devir özelliklerine göre, “*eski, kahramanlık, aşk ve tarihi destanlar*” olarak dört gruba ayırmaktadır³¹.

Altay destanlarındaki konuların işlenişinde mitolojinin imkanlarının sıklıkla kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. Yukarıda görüşlerini sıraladığımız araştırmacılar da Altay destanlarının klasik epos tanımının dışında fakat eposun tüm epik özelliklerini gösterdiğini belirtiyorlar. Bu durumda söz konusu Altay destanlarının mit ile klasik epos arasında bir başka ifadeyle *mitten* destana geçişi oluşturdukları söylenebilir.

Northrop Frye bu tür eserler için *romans*³² terimini kullanır. Ona göre epik, mit ve romans türlerini takip eden yüksek taklidi bir türdür. Mitin kahramanı tanrıdır; romansın kahramanı ise diğer insanlara ve çevresine göre daha üstün olmakla beraber, bir tanrı kadar üstün özelliklere sahip değildir, ancak belli bir mertebededir. Epiğin yüksek taklidi kahramanı ise, diğer insanlara oranla daha üstün olmakla beraber, doğal çevresine (tabiat güçlerine) hakim olacak kadar üstün değildir. Destan kahramanının *mitten* epiğe doğru gelen süreçte kabiliyetlerinin sınırlandırıldığı ve bize daha çok yaklaştırıldığı gözlemlenmektedir. Şamanistik veya mitsel olandan gerektiği biçimde insani olana doğru giden bu değişim, Gılgamesh destanında en eski şekliyle yansıtılır³³.

Altay destanlarındaki kahramanlar da yukarıda ifadesini bulan romans türü eserlerin kahramanları gibidir. Bu kahramanlar dış görünüşleri itibariyle olağanüstü heybetli ve güçlü tasvir edilmelerine rağmen, bunlar, maksatlarına ulaşmak için kuvvet ve cesaretleri yerine çok özel ve gizli bilgileri kullanırlar. Mücadele ettikleri

²⁹ Mehmet Aça, “ ‘Köne Epos’ (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki ‘Aşıklara Mahsus Evlilik’ Konusunun Kaynaklarından ‘Alplara Mahsus Evlilik’ ”, s.11-22.

³⁰ Şakir İbrayev, **Destanın Yapısı: Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekân**, akt.: Ali Abbas Çınar, AKM Yay., Ankara 1998, s.63.

³¹ Şakir İbrayev, **Destanın Yapısı: Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekân**, s.26

³² Romans: olağanüstü olayların yer aldığı aşk ve macera hikâyeleri.

³³ Thomas Greene, “Epik Normlar”, çev.: F. Gülay Mirzaoğlu, **Millî Folklor**, S.38, (Yaz 1998), s.129-136.

kahramanlar, tanrılar (Erlık) veya bir ölçüde bunlarla ilişkide olan kişiler (Kara-Kula Kağan vs.) dir. Düşmanla savaşta, genelde at veya insan formundaki bir ruhun (eezi) bilgilerine müracaat ederek hile ve sihir yoluyla düşmanı alt ederler. Olaylar yeryüzü, yer altı ve gökyüzü olmak üzere üç boyutlu bir dünyada cereyan eder.

Altay destanlarının mit ile klasik anlamda epos (kahramanlık destanı) arasında yer alması, kahramanlarının mitik güçlere sahip olması, olayların üç boyutlu bir dünya anlayışı çerçevesinde cereyan etmesi gibi özelliklerini dikkate alarak bu ürünleri Gürsoy-Naskali'in önerdiği terimlerden '*eski destan*' veya Mehmet Aça'nın önerdiği daha kavramsal ifade gibi görünen '*arkaik destan*' terimleriyle karşılamak uygun olmakla birlikte bu destanların en belirgin özelliklerinin kahramanlık olduğunu da vurgulamak için bu tür eserlere '*eski kahramanlık destanı*' veya '*arkaik kahramanlık destanı*' demek daha doğru olacaktır.

V. Destanların teşekkül tarihi

Altay-Türk destanlarının tür olarak isimlendirilmesinde olduğu gibi, bunların teşekkül tarihleri konusunda da araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

B. V. Viladimirtsov, N. K. Dimitriev, ve N. A. Baskakov gibi araştırmacılar Altay-Türk destanlarının arkaik izler taşıdığını kabul etmekle birlikte, söz konusu destanların XV. ve XVIII. yüzyıllarda teşekkül ettiği hususunda görüş birliği içindedirler³⁴.

L. P. Potapov, Güney Sibiryah kahramanlık destanlarındaki arkaik unsurlar ile yakın döneme ait izleri dikkate alarak bunların XV.-XVIII. asırlarda -Oyrat saltanatı döneminde- ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürer. Grebnev de destanlarda geçen bazı Budist unsurlar sebebiyle bunların teşekkül tarihini XVI.-XVIII. yüzyıllar olarak sınırlamak ister³⁵.

V. M. Jirmunskiy, Alıp-Manaş destanını en eski destanlardan biri olarak kabul eder ve Altay varyantının VI.-VII. asırlarda teşekkül ettiğini söyler³⁶. Karakalpak folklorcularından T. Sagitov, Alıp Manaş'da şamanist döneme ait bazı gelenek ve görenekler ile inanmaların var olması; bu tarz inanmaların da ancak çok eskiden

³⁴ İbrahim Dilek, "Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulağaşev", s.309-361

³⁵ Gerhard Döerfer, "Die Literatur der Türken Südsibiriens", s.109-140.

³⁶ Metin Ergun, **Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı, Alıp Manaş**, s.71.

teşekkül etmiş eserlerde olabileceğini öne sürerek V. M. Jirmunskiy'nin görüşlerini teyit eder³⁷.

Türk araştırmacılarından Abdülkadir İnan, Sagayların “Ay Mergen ve Altın Kuş” destanında Ak Han'ın atı ve karısıyla birlikte gömülmesini, aynı motifin “Katay Han ve Buzalay Mergen”de de bir vasiyet olarak tekrar edilmesini, Altaylıların eski devirlerinin destanlardaki hâtıraları olarak ele alır ve Altay destanlarının tasvir ettiği tarih merhalesinin VII. yüzyılda hüküm sürmüş olan Gök-Türkler devrinden daha önceki geçmişin hatıralarını sakladığını söyler³⁸.

S. S. Surazakov ise, Türklerde ataerkil aile ve kabile tipinin mevcut olduğu ve henüz yozlaşmadığı dönemi destanların ilk teşekkül devresi sayar ve bu döneme ait destanlardan, o dönem destanının karakteri hakkında az çok fikir verebilecek hatıraların kaldığını söyler. Yine Surazakov'a göre Altay destanının gelişmesinde ikinci merhale, Altay bölgesinde ilk feodal yapının oluştuğu devredir. Bu devrede, destan kahramanları ırkî kabile birliklerinin idarecisi konumuna gelmişlerdir. *Er-Samır, Kan-Kapçıkay ve Maaday-Kara'yı ilk feodal dönem destanları* olarak ele alan Surazakov, bu dönemin XIII. yüzyıla kadar sürdüğünü söyler.

Altay kabilelerinin Moğol-Oyrat hakimiyeti altına girdikleri devreyi (XII-XVII.yy.) *feodal dönem* diye adlandıran Surazakov, bu devrede destanların olgunlaştıklarını ifade eder. *Malçı-Mergen, Kögütey ve Koozın Erkeş* destanlarını bu dönem içinde ele alır³⁹.

Buraya kadar görüşlerini sıraladığımız bilim adamları destanların teşekkül tarihini araştırırken elde bulunan metinlerden hareket etmişlerdir. Altay destanlarının teşekkül tarihi olarak bir grup araştırmacı V.-VI. yüzyılları, diğer bir grup ise XV.-XVIII. yüzyılları göstermektedirler.

Arkeolojik araştırmaların sonuçları ise bizi çok daha eski dönemlere götürmektedir. Türklerde destan edebiyatının başlangıç tarihi olarak atalar kültürünün, ata ruhlarına tapınma ve inanma sisteminin teşekkül ettiği devreler olarak kabul edilir. Bu

³⁷ Metin Ergun, *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı, Alp Manaş*, s.72.

³⁸ Abdülkadir İnan, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK Yay., Ankara 1968, s.220-237.

³⁹ S. S. Surazakov, Syujeti nekotorih skazaniy, shodnih s ‘Maaday-Kara’”, s.227-260; R. A. Palkina vd., “Sazon Saymoviç Surazakov”, çev.: Mehmet Tezcan, *Kardaş Edebiyatlar*, S.15, (Temmuz 1986-Ocak, Şubat, Mart 1987), s.19-21; İbrahim Dilek, “Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulagaşev”, s.309-361

devre de Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda elde edilen bilgilere göre, M.. XII. asra kadar uzanmaktadır⁴⁰.

Esas itibariyle bir destanın teşekkülü ve varyantlarının ortaya çıkması çok uzun bir süreyi gerektirir. Tarihi bir olayın tam bir destan olabilmesi ve varyantlarının ortaya çıkabilmesi için sözlü anlatım geleneği yoluyla yeni nesillere aktarılması bu vesileyle de yeni tarihsel olayların ve mekanların ona eklenmesi gerekir. Kuşaklar arasındaki kültürel ve din kabullerin olayın örgüsüne dahil edilmesi gerekir. Böylelikle gelişen ve tabakalaşan destan metninde hatırası zayıflayan kişi ve olayların yerini başka kişi ve olaylar alır. Bazen destanın teşekkülüne sebep olan çekirdek olay destanın girişinde arkaik bir epizot durumuna gelebilir. Yeni tarihsel olaylar halkın hafızasında hatırası silinmeye yüz tutmuş kahramanın yerine oğlunu veya torununu veyahut da o millet için hayati önem taşıyan birini geçirebilir. Böylece destanlarda daireleşme meydana gelebilir⁴¹. Muhtemel ki, Maaday-Kara da daireleşmeye müsait destanlardandır. Çünkü destanda iki kuşağın maceraları bir arada verilir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bugünkü tarih, etnografya, antropoloji ve arkeoloji biliminin elde ettiği neticelere göre, Türk destan edebiyatının teşekkülünü M.. I. binden bařlatabiliriz⁴². Yukarıda da izaha çalıştığımız gibi bir çekirdek olayın destanlaşabilmesi için çok uzun bir zaman gerekmektedir. M.. I. binden M.S. VII. yüzyıla kadar olan devreyi, destanların çekirdek olaydan sıyrılıp varyantlaşmaya doğru gittikleri bir dönem olarak düşünebiliriz. VII. yüzyıldan günümüze kadar olan zamanı da destanların olgunlaşma süreci olarak düşünmek doğru olsa gerek.

VI. Maaday-Kara destanının teşekkül tarihi

Maaday-Kara destanı da yukarıda genel olarak izaha çalıştığımız süreçten geçmiştir. Destanın ilk oluşum devresindeki kahramanlar muhtemeldir ki, iptida dönem avcılarının (mergen) avcılık yanında masalsı canavarlarla mücadeleleri sonucu, avcılıktan halkın ihtiyaç duyacağı bir bahadır konumuna gelmeleri sürecini geçirmiştir. Eski feodal devirde uzun süren savaşlar ve çok sayıdaki dış düşmanlarla daimi bir surette mücadele edildiğinden dolayı masal kahramanı, destan kahramanın yerine geçer. O artık savaşçı bahadır. Yalnızca kan dökücü canavarlarla değil, düşman kavimlerin

⁴⁰ Dursun Yıldırım, "Türk Kahramanlık Destanları", s.149-158.

⁴¹ Metin Ergun, **Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı, Alp Manaş**, s.73.

⁴² Dursun Yıldırım, "Türk Kahramanlık Destanları", s.149-158.

hanlarıyla da savaşmak durumundadır. Bu suretle, tarihî şartların değişmesiyle masal kahramanı soy ve kabilesinin koruyucusu mevkiinde, olağanüstü meziyetlere sahip bir kişi olarak ortaya çıkmaktadır⁴³. Maaday-Kara destanının isimlendirilmesi, bu eski izlerin hatırası sayılabilir. Çünkü destan, baş kahramanın adına değil, soyun bânisi olarak tezahür eden Maaday-Kara'ya bağlanmıştır.

Maaday-Kara destanının teşekkül tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda çok az bilgi vardır. Emine Gürsoy-Naskali, “*Maaday-Kara destanının ne zaman ortaya çıktığını söylemek zordur; ancak destanın eski zamanlara uzandığı kesindir.*” diyerek destanın teşekkül devrine ilişkin bir tarih vermez⁴⁴.

S. S. Surazakov, Maaday-Kara destanını, XIII. yüzyıla kadar devam ettiğini söylediği *ilk feodal döneme ait destanlar* arasında göstermekle birlikte destanın bu dönemin başlangıçlarında 6.-8. yüzyıllarda oluşmuş olabileceği üzerinde durur⁴⁵.

Penah Helilov ise, Bakü Devlet Üniversitesi öğrencileri için hazırlamış olduğu “Türk Halglarının ve Şergi Slavyanların Edebiyatı” adlı eserinde Maaday-Kara'ya “Yeni Eradan (Yeni Çağ) Evvelki Dastanlar” başlığı altında yer vermek suretiyle bir ölçüde destanın Orta Çağ'da teşekkül ettiğini söylemiş olur⁴⁶.

Maaday-Kara destanında geçen etnografik malzemeyi Ural Batır ve Dede Korkut ile mukayese etmek suretiyle destanların birbirlerine göre eskiliğini araştıran Nezaket Hüseyinova, Maaday-Kara'daki harp sanatı ile ilgili tasvirleri dikkate alarak destanın hakanlık devrinin mahsulü olabileceği üzerinde durur⁴⁷.

Mireli Seyidof, Alma-Ata yakınlarındaki Issık Kurganı'nda çıkan ve ‘*Altın Adam*’ diye isimlendirilen buluntuyu “Altın Muharib’in Soy-Etnik Talihi Hakkında” adlı çalışmasında Türk kültür tarihi açısından incelemiştir⁴⁸. Özellikle buluntunun başlığı ve bu başlıkta yer alan figürler üzerinde duran Seyidof *Altın Adamın* giyimi ile Maaday-

⁴³ S. Kaskabasov, “Kazak Türklerinde Peri-Masalı Kahramanları”, çev.: Mehmet Tezcan, **Kardaş Edebiyatlar**, Sayı 10, (Nisan-Mayıs-Haziran 1985), s.21-29.

⁴⁴ **Altay Destanı, Maaday-Kara**, hzl.: Emine Gürsoy-Naskali, YKY Yay., İstanbul 1999, s.9.

⁴⁵ S. S. Surazakov, “Syujeti nekotorih skazaniy, shodnih s ‘Maaday-Kara’”, s.227-260.

⁴⁶ Penah Helilov, **Türk Halglarının ve Şergi Slavyanların Edebiyatı**, 3.bs., Maarif Neşriyyatı, Bakü 1994, s.116-123.

⁴⁷ Nezaket Hüseyinova, “‘Ural Batır’, ‘Kitabi-Dede Qorqod’ ve ‘Maaday-Kara’ Eposlarında Qedim Türk Meişet Tesvirleri”, **Milli Folklor**, S.43 (Güz 1999), s.34-36.

⁴⁸ Mireli Seyidof, “Altın Muharib’in Soy-Etnik Talihi Hakkında”, akt.: Yavuz Akpınar, **Kardaş Edebiyatlar**, S.2, (Nisan-Mayıs-Haziran 1982), s.28-38; Sayı 1982/3, s.36-43; Sayı 1982/4, s.32-43; Sayı 1983/5, s.30-40.

Kara ve Kögüdey-Mergen'in zırhını mukayese etmiştir. Bulunan *Altın Adamın* M.Ö. VIII ile M.S. II. yüzyıllarda hüküm sürmüş olan İskitlere ait olduğu kesinleşmiştir⁴⁹. Söz konusu kurganda bulunan etnografik malzeme ile Maaday-Kara arasında büyük benzerliklerin bulunması hem kültürün devamlılığı hem de destanımızın teşekkül tarihini tespitine yönelik önemli ip uçları sunmaktadır.

Maaday-Kara destanın teşekkül tarihi konusunda ortaya atılan görüşler destanın Orta Çağ'da vücuda getirilmiş olabileceği yönündedir. Mireli Seyidof'un tespitlerini esas alırsak bu tarihi, daha erken dönemlere götürebiliriz.

Maaday-Kara'da, *ucubelerle savaş, yabancı hanlarla mücadele, Erlik ile mücadele ve elçilik evlenmesi* gibi her biri ayrı bir destan oluşturabilecek epizotların bir arada işlenmesi destanımızın daireleşmeye müsait olduğunu göstermektedir. Maaday-Kara'da Şamanist dünya görüşünün aksettirilmesi, mitolojik motiflere çokça yer verilmesi ve destanın daireleşmeye müsait olması da destanımızın çok eski tarihlerde teşekkül etmeye başladığını gösteren delillerdendir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Maaday-Kara destanının tam olarak ne zaman teşekkül etmeye başladığını söylemek zordur. İhtiyatla M.Ö. I. bin yılın ortalarından itibaren teşekkül etmeye başladığını ve M.S. VI. yüzyıl itibariyle de teşekkülünü tamamladığını söyleyebiliriz.

VII. Maaday-Kara destanı

Maaday-Kara destanın kayçı A. G. Kalkin anlatmasına dayanan ilk metni 1948 yılının Ocak ayında, Lenin Moskova Devlet Pedagoji Enstitüsü doktora öğrencisi S. S. Surazakov tarafından yazıya geçirilmiştir. Elyazması nüshası Gorno-Altay Tarih, Dil ve Edebiyat İlmi Araştırmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (dosya no. 33, 286 s.). El yazması metin manzumdur ve **Altay Baatırlar** serisinin 3. cildinde (s.186-295, Gorno-Altaysk 1960) yayımlanmıştır. Destan, P. K. Çakırova tarafından 1951 yılının ocak ve şubat aylarında A. G. Kalkin'den ikinci defa derlenmiştir. El yazması nüshası Gorno-Altay Tarih, Dil ve Edebiyat İlmi Araştırmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (dosya no. 33, 178 s.). S. S. Surazakov, Maaday-Kara destanını A. G. Kalkin'den ikinci defa 1964 yılında derler ve Rusça çevirisi ile birlikte 1973 yılında Moskova'da **Maaday-Kara: Altayskiy gereoiçeskiy epos** adıyla yayımlar. S. S. Surazakov'un derlediği metin tamamen manzum olup 7739 mısradır.

⁴⁹ İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, TKAE Yay., Ankara 1993

Türkiye’de S. S. Surazakov yayımını esas alan ilk kitap neşri **Emine Gürsoy-Naskali**’ye aittir ve kitapta sırasıyla şu bölümler yer almaktadır: Sunuş (s.7-9), Giriş (s.11-30), Altay Destanı Maaday Kara (s.33-251), Genel Dizin (253-354), Özel İsimler Dizini (s.355-359), Bibliyografya (s.361-374) ⁵⁰. Destan hakkındaki ikinci çalışma ise tarafımızdan hazırlanmıştır⁵¹. Destan ayrıca İtalyan Türkolog Ugo Marazzi tarafından İngilizce’ye çevrilerek Napoli’de yayımlanmıştır⁵².

Destanın kısaca özeti şöyledir:

Destanın giriş kısmında yaşlı bahadır Maaday-Kara’nın ülkesinde refah ve huzur içerisindeki yaşayışı tasvir edilmektedir. Çok sayıda halkı, mal-davarı ve yılıkısı vardır. Ay altında yay gibi uzanan ala dağa ‘ata’ diyen, Güneş altında yay gibi uzanan kuzey ormanlarına ‘ana’ diyen Maaday-Kara’nın ülkesinde kışın kar yağmaz, yazın ise sağanak yağmur bulunmaz. Bu haliyle Maaday-Kara’nın memleketinde sulh ve sükûn hüküm sürmektedir. Bu refah ve huzurun simgesi olarak Maaday-Kara ülkesinde Ulu Tanrı Üç-Kurbustan tarafından yaratılmış olan ölümsüz ağaç (demir kavak) vardır. Bu ölçüme gelmez devasa ağacın ortadaki dalları üzerinde iki benzer kara kartal tünemekte ve düşman bahadırın gelme ihtimali olan yolu beklemektedir. Ağacın altında zincire vurulmuş Azar ile Kazar adlı köpekler ise kahramanın memleketini düşman bahadırlardan ve yeraltının kötü güçlerinden korumak için oradadırlar. Ancak güçlü bahadır Maaday-Kara yaşlanmış, kuzgun karası saçları ağarmış, keskin kılıç gibi olan dişleri ince dallar gibi kırılmış, tan yıldızı gibi parlayan gözlerinin ferisi sönmüştür. Artık Maaday-Kara ölüme yaklaşmış, atı ise kesimlik olmuştur.

Yaşlı bahadır Maaday-Kara uzun bir uykuya yatmıştır. Bu arada otlaklardaki mal-davar sahipsiz bir şekilde dört tarafa yayılmış, halk ise ortalıklarda görünmemektedir. Memlekette olağan dışı hadiseler zuhur etmiştir. Yaşlılığından istifade ile Kara-Kula Kağan Maaday-Kara’nın ülkesini yağmalamaya gelmektedir. Karısı Altın-Targa, Maaday-Kara’yı uykusundan uyandırır. Maaday-Kara bahadır kıyafetini giyip dört bir tarafa dağılmış olan halkını ve hayvanlarını geri getirmek için yola çıkar.

⁵⁰ **Altay Destanı, Maaday Kara**, hzl.: Emine Gürsoy-Naskali, YKY Yay., Kâzım Taşkent Klasik Yayımlar Dizisi, 1.bs., İstanbul 1999, 374 s.

⁵¹ Selahaddin Bekki, **Altay-Türk Destanı Maaday-Kara (İnceleme-Metin)**, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi) Erzurum 2001, VII+529 s.

⁵² Ugo Marazzi, **Maday Qara. An Altay Epic. Translation form the Altay, Introduction and Notes**, Napoli 1986.

Soyunu sürdürecektir çocuğu olmadığına üzülen Maaday-Kara evine dönünce karısının bir erkek çocuk doğurduğunu öğrenir. Çocuğun doğumu için kutlamalar yapılmakla birlikte çocuğa isim verilmemiş, babası beklenmiştir. Maaday-Kara olağanüstü özellikler gösteren çocuğunu alarak kayın ağaçlarıyla kaplı dağa götürür. Oğluna beşik hazırlar, beslenmesi için de gerekli tertibatı alır. “Eğer ölürsen kemiklerin burada kalsın, başına saç veren Bay-Altay yardımcın olsun, baldırına et veren sık yapraklı kayın ağacı sana kut versin” diyerek oğlunu ormana terk eder.

Kara-Kula Kağan, yeryüzünün yetmiş kağanını, Altay'ın altmış kağanını yenerek Maaday-Kara'nın ülkesine ulaşır. Ortalığı kasıp kavurur, yerde ne bir sap ot bırakır ne bir çalı ne de bir ağaç. Maaday-Kara ve halkını esir alıp yurduna doğru yola çıkar. Maaday-Kara'nın ülkesinin simgesi olan “At Çakı”yı devirmek ister, başaramaz. Çocuğun bulunduğu dağa çıkmak ister, olağanüstü güçler buna engel olur.

Kara-Kula Kağanın götürmekte olduğu sürülerin içinden bir boz kısraık kaçıp gerisingeri Altay'ın yolunu tutar. Kara-Kula Kağan kaçan bu boz kısraığın peşine düşer. Altay'ı altı kez dolaşır, yeryüzünü yedi kez dolaşır ama boz kısraık bir türlü yakalayamaz. Boz kısraık yeryüzündeki yedi engeli aşarak Maaday-Kara'nın memleketine sığınır. Kara-Kula Kağan bunun üzerine kurtlara ve kuzgunlara boz kısraık yakalayıp yemeleri için emir verir ve bitkin bir halde kendi yurduna döner.

Kara-Kula Kağanı eşi ve aynı zamanda yer altı dünyasının hakimi Erlik-Bey'in kızı olan Abram-Moos Kara-Taacı karşılar ve sağlığıyla ilgilenir.

Maaday-Kara'nın ülkesine dönmüş olan boz kısraık gök bir ineğe dönüşür. Gök ineğin böğürmesiyle Altay'ın ruhu, yaşlı bir kadın suretinde ortaya çıkar. Bir zaman sonra yaşlı kadın ormana terkedilmiş olan çocuğu iki yaşında olarak bulur. Çocuğu korumaya alan yaşlı kadın gök ineğin sütüyle onu besler. Ona ok ve yay yapar. Çocuk kuş tavşan ve maral avlayarak yaşlı kadına getirir. Boz kısraık yakalayıp yemek için görevlendirilen kurtları ve kuzgunları da öldüren çocuk artık kim olduğunu sorgulamaya başlar. Altay'ın ruhu olan kadın çocuğa annesinin ve babasının nerede olduğunu söyler. Yer altından bir atın çekip çıkardığı arabadaki bahadırılık elbiselerini giydirerek adının Kögüdey-Mergen olduğunu söyler. Gök inek de koyu kır bir ata dönüşür. Bunun üzerine Kögüdey-Mergen Kara-Kula Kağanın ülkesine doğru yola çıkar. Karşılaştığı ilk engel Erlik Beyin elçileri olan iki benzer kara bahadırıdır. Yedi yolun kavşağında nöbet tutmaktadırlar ve gelen geçeni yok etmektedirler. Kögüdey-

Mergen atının yardımıyla bu ilk engeli geçer. Bahadırın karşılaştığı ikinci engel alt tarafı Toybodım ırmağına, üst tarafı mavi kayalıklara uzanan zehirli sarı denizdir. Geçit yeri olmayan bu denizi Kögüdey-Mergen atının bir yıllık mesafeden hız almasıyla geçmeyi başarır.

Kөгüdey-Mergen'in karşılaştığı üçüncü engel ise açılıp kapanan iki dağdır. Gece gündüz birbiriyle boynuzlaşan iki boğa gibi bu iki kara dağ, ne rüzgara, ne ay ışığına ne de canlılara geçit vermektedir. Kögüdey-Mergen biraz dinlendikten sonra yine atının maharetiyle bu engeli de geçmeyi başarır. Kara-Kula Kağanın ülkesine babasının esir edildiği yere ulaşır. Bu ay ve güneş ışığı olmayan dünyayı Kara-Kula Kağanın bulunmadığı zamanlarda Erlik Beyin kızı Abram-Moos Kara-Taacı yönetmektedir. Olağanüstü güçlere sahip olan Abram-Moos Kara-Taacı, Kögüdey-Mergen'in Kara-Kula Kağanı yeneceğini bilmekte ve genç bahadır ile evlenmek istemektedir. Böylelikle yeryüzünde kalacaktır.

Kөгüdey-Mergen keten giysili *tastarakay*, atı da *torbok* şekline dönerek Kara-Kula Kağanın ülkesinde ilerlemeye başlarlar. Babasının çadırına giderek onlarla görüşür. Anne ve babası onu tanıyamaz. Kögüdey-Mergen Abram-Moos Kara-Taacı'nın bindiği kara boğa ile deve sürüsünün başı olan deveyi öldürür. Etler pişerken dinlenmek için uzanır. Annesi ve babası iki kürek kemiği arasındaki benlerden bu *tastarakay*'ın kim olduğunu anlayıp ağlarlar. Kögüdey-Mergen kim olduğunu açıklayarak, onları kurtarmaya geldiğini söyler. Babasının ısrarı üzerine Kögüdey-Mergen yedi sarı lamadan Kara-Kula Kağanın ruhunun nerede olduğunu öğrenip ele geçirdikten sonra tekrar dönmek üzere veda eder.

Yedi lama insan ömrünün süresini ve huzurlu yaşamın yolunu bilmektedirler. Yeniden *tastarakaya* dönen Kögüdey-Mergen *aracan* ve *korocon* içkileri hazırlayarak lamaların yanına gider. Onlardan Kara-Kula Kağanın ruhunun üç kuşak göğün derinliklerindeki üç maraldan birinin karnında altın kutu içinde iki bildircin yavrusu şeklinde saklı olduğunu öğrenir.

Üç maralın yavrusu altmış çatal boynuzlu andalba ise yeryüzündedir. Kögüdey-Mergen ve atı, ala geyik şekline girerek andalbanın yardımını ve üç maralın gökyüzünden yere inmelerini sağlarlar. Kögüdey-Mergen bir okla ortanca maralın karnını yarar ve altın kutu yere düşer. Kutuyu kırıp bildircin yavrularını ele geçiren Kögüdey-Mergen tekrar Kara-Kula Kağanın ülkesine doğru yola çıkar.

Bu arada Kara-Kula Kağan hastalanmıştır. Neden hastalandığını öğrenmek için yer altından kam Tordoor'u getirtip şaman töreni yaptırır. Kögüdey-Mergen boz bir sıçana dönerek tören yapılan yere girer. Daha sonra kara bir ayıya dönüşerek kam Tordoor'un kafasını parçalar. Tekrar kendi kılığına dönen Kögüdey-Mergen ele geçirdiği bıldırcın yavrularını öldürerek önce Kara-Kula Kağanın atını, sonra da kendisini öldürür.

Tutsak edilmiş halkını kurtaran Kögüdey-Mergen, Erlik Beyin kızı ile halkının yer altına gönderilmesini emreder. Yeryüzüne alışmış olan Abram-Moos Kara-Taacı Kögüdey-Mergen ile yeryüzünde kalmak istediğini söyler. Kögüdey-Mergen bunu reddeder ancak Abram-Moos Kara-Taacı yedi gün içinde intikam alacağını söyleyerek yer altına iner.

Kөгüdey-Mergen yurduna dönmek için yola çıkar. Erlik Beyin kızı bir büyü ile Kögüdey-Mergen'in atını takatten düşürür. Kögüdey-Mergen sadık atını bırakıp al donlu bir ata biner. Al donlu at da Kögüdey-Mergen'i alarak Erlik Beyin kızına götürür. Erlik Beyin kızı onu alaylı bir şekilde karşılar ve ruhuyla birlikte yaşayacağını söyler. Kögüdey-Mergen'in atı dört kanatlı kara bir kartal şeklinde gelir ve Kögüdey-Mergen'i kurtarır. Onu süt gölüne batırıp çıkararak iyileşmesini sağlar.

Kөгüdey-Mergen memleketine döner. Hayat huzur içinde devam ederken Kögüdey-Mergen, babasına evlenmek istediğini söyler. Babası da birçok talibi olan Ay-Kağanın kızı Altın-Küskü'yü önerir.

Kөгüdey-Mergen bahadır kıyafetini giyinir, atını hazırlar ve yola çıkar. Yolda kendisine bu evlilik sınavında yardımcı olacak tıpatıp kendisine benzeyen altı kişi ile karşılaşır. Onlarla birlikte Ay Kağanın ülkesine varırlar. Altın-Küskü'yü istemek için Erlik Beyin oğlu Kuvakayçı ile kız kardeşi Abram-Moos Kara-Taacı da oraya gelmiştir.

Ay Kağan kızını vereceği bahadırı seçmek için birçok zor yarış düzenler. Bunların hepsini Kögüdey-Mergen kazanır. Bunun üzerine Erlik Beyin kızı, Altın-Küskü'yü alarak yer altına götürür ve ihtiyar karı şekline sokar. Kögüdey-Mergen atının yardımıyla Altın-Küskü'yü bulur ve babasına geri getirir. Ay Kağan, Kögüdey-Mergen'den son olarak yeri üzerinde taşıyan iki balinanın kanadını ve bir ayı yakalayıp getirmesini ister. Bu iki zor görevi de başaran Kögüdey-Mergen Altın-Küskü'yü alarak Altay'a döner.

Altay'a gelince düğün yapılır. Huzurlu bir şekilde hayat devam ederken Altay'ın huzur ve refah sembolü olan sık yapraklı *bay-terek* batıya eğilir. Bunun anlamı ölüm demektir. Kögüdey-Mergen'in annesi ile babası ölür. Kögüdey-Mergen ne kadar uğraşsa da annesi ile babasını diriltemez.

Kөгüdey-Mergen, Erlik Beyden intikam almak için atını ters eyerleyerek yer altı dünyasına iner. Dünyada suç işlemiş olan insanların orada nasıl cezalandırıldıklarını görür.

Erlik Bey ile karşılaşır onu yakalar ve kara kömüre çevirerek öldürür. Okuyla Erlik Beyin adamlarını da öldürerek kötülük yapmış olanları orada bırakıp iyileri yanına alarak Altay'a döner.

Altay'a dönen Kögüdey-Mergen'in sürüleri çoğalmış, halkı artmıştır. Halkına bütün düşmanları yendiğini, artık huzur içerisinde yaşayabileceklerini söyleyerek eşi Altın-Küskü ile birlikte yıldız olup göğe yükselir.

Kısaca özetini verdiğimiz Maaday-Kara destanı, şamanist düşünce doğrultusunda bu dünyayı ve öbür dünyayı algılamaya çalışan bir toplumun ürünüdür. Olaylar üç farklı boyutta gelişir: yeryüzü, yer altı ve gökyüzü. Yeryüzü (Aylı ve güneşli Altay) canlıların yani Maaday-Kara'nın yaşadığı mekândır. Yeryüzünde ayrıca Maaday-Kara'yı esir eden ve yer altı tanrısı Erlik-Beyin kızı ile evli olan Kara-Kula Kağan yaşamaktadır. Kara-Kula'nın yaşadığı yer, yeraltı dünyası gibi tasvir edilse de yeryüzündedir ve açılıp kapanan dağların arkasındadır. Esas yer altı dünyası ise Erlik-Bey'in yaşadığı ve ölen insanları yeryüzünde işledikleri suçlara göre cezalandırdığı bir mekân olarak geçer. Gökyüzü ise insan ötesi bir boyut olarak algılanır ve detaylı olarak işlenmez. Ancak üç boyut olarak algılanan bu dünyaların kapıları birbirine kapalı değildir. Birinden diğerine gitmek ve dönmek mümkündür.

Maaday-Kara destanı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Kara-Kula Kağanın yaşlı bahadır Maaday-Kara üzerine hücumu anlatılmakta, obasının yerle bir edilmişinden, halkının esir edilip götürülüşünden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise Maaday-Kara'nın oğlu Kögüdey-Mergen'in babasını ve halkını kurtarmak için verdiği mücadeleler anlatılır.

Destanın baş kahramanı olan Kögüdey-Mergen, doğumundan hemen sonra babası tarafından kayın ağaçlarıyla kaplı bir ormana terk edilir. Böylelikle çocuk, düşman saldırısından sağ olarak kurtulur. İleride kahramanın atı olacak koyu kır ise esir edilen

malların arasından kaçarak çocuğun bulunduğu dağa sığınır. Atın bu kaçıışı esnasında karşısına çıkan yedi engel (buudak) şamanın yer altı seyahatlerinde geçmek zorunda olduğu engeller olarak işlenir.

Kögüdey-Mergen, Kara-Kula Kağan tarafından esir edilmiş olan halkını kurtarmak için sefere çıkar. Tek başına mücadele etmektedir. Yanında ona bir bilge gibi akıl veren atı vardır. Kögüdey-Mergen, Kara-Kula'nın bulunduğu mekâna ulaşır ancak onunla savaştı. Onu yenebilmesi için düşmanın ruhunun bulunduğu yeri bulması ve onu ele geçirmesi gerekmektedir. Düşmanın ruhunun nerede olduğunu kutsal kişiler lamalardan öğrenir. Bu haliyle Kögüdey-Mergen insan ile ruhlar âlemi arasında bir düzen ve denge kurmaya çalışan bir şaman gibi tasvir olunur.

Düşmanın ruhunu ele geçirip onu öldüren Kögüdey-Mergen halkını, mal ve davasını kurtarır ve kendi yurduna döner. Bu suretle, Kögüdey-Mergen'in Kara-Kula Kağan ile mücadelesi, akıl, maharet ve büyü gücüne dayalı bir müsabakaya dönüşmüştür.

Kögüdey-Mergen'in ikinci seferi evlenmek için çıktığı yolculuktur. Bu yolculukta evlenme sınavlarında karşısına çıkacak zor görevleri başarmak için kendisine tıpatıp benzeyen altı kişiyle karşılaşır ve onların sayesinde evlilik sınavlarını başarır. Evlilik sınavında kendi başına yapmak zorunda olduğu görevlerden biri dünyayı sırtında taşıyan iki benzer balinanın kanadını getirmektir. Bütün zor sınavlardan geçen Kögüdey-Mergen evleneceği eşi Altın-Küskü'yü alarak yurduna döner.

Huzur ve refah içinde geçen bir zamandan sonra babası Maaday-Kara ile annesi Altın-Targa ölürler. Kögüdey-Mergen bunun üzerine üçüncü defa sefere çıkar. Bu sefer yer altı dünyasının hakimi Erlik-Bey'i öldürmek içindir. Kahraman bu sefer esnasında yer altı dünyasına iner ve ölmüş olan insanların öbür dünyadaki durumlarını görür. Erlik-Bey'i öldürüp kötü insanları orada bırakıp iyi insanlarla yeryüzüne döner. Bu haliyle Kögüdey-Mergen'in seferi ölümsüzlük arayışı olarak da değerlendirilebilir.

Destanın sonunda Kögüdey-Mergen ve eşi Altın-Küskü, halkı gökyüzünden koruyup kollamak için yıldız olup göğe yükselirler. Buradan çeşitli yıldızların menşei de öğrenilebilmektedir. Bu yönüyle de destan kozmogoniktir.

Sonuç olarak Altay bölgesinde yaratılan destanların başından sonuna kadar eski şamanist Türklerin dünya görüşlerini tam olarak yansıttıklarını söyleyebiliriz.